

BİR BİLİNÇSİZLİK TEORİSYENİ:

İBN HALDÜN

Yazanlar: J.F.A. ve F.CLEMENT^(x)

Çeviren: Ar.Gör.İsmail DOĞAN

A.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ar. Gör. İSMAIL DOĞAN: İlk ve Orta tahsilini Bursa'da, Lisans tahsilini Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi "Kelâm ve İslâm Felsefesi" ve A.Ü. Eğitim Fakültesi "Eğitimin Sosyal ve Tarihi Temelleri" bölümlerinde olmak üzere iki farklı alanda tamamlamıştır.

Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nde Yüksek Lisans (Master) derecesi almıştır. Halen Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi adına gönderildiği Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü "Eğitim Programları ve Öğretim" Anabilim Dalı'nda Araştırma Görevlisi olarak çalışmakta ve aynı alanda Doktora tez çalışmalarını sürdürmektedir.

GİRİŞ

"Bilinçsizlik Problemi"ni⁽¹⁾ düşüncesine merkez olarak alan İbn Haldûn'a göre; sosyal hayatın gereklerini tanımsızın sosyal kontrolün niteliği belirlenemez. Kaldı ki, sosyal kontrol (Wâzi) dünya ve toplum hayatının bütünüyle temelini oluşturmaktadır.⁽²⁾

Eğer insanlar, bir tür "metafizik önsezi" yardımıyla, kendilerine mükemmel bir toplumun ilkelerine verebilecek bir ilhamı yakalayabilselerdi, o zaman birlikte olma (la cohabitation) pek tabii olabilirdi. Ne var ki, bu ayrıcalık (imtiyaz) İbn Haldûn'a göre sadece hayvan topluluklarına özgü olagelmıştır. Tanrı'nın etkisi ya da Din'in kayrası (yardımı) olmadığında; insanlar, bizzat kendileri, kendi saf kaderlerini kurma konusunda düşünmek mecburiyetindedirler. Böyle bir akıl yürütme ise; gerçeğin aydınlanması problemini ortaya çıkarmaktadır. Sağduyunun yanlılılığı ya da düşüncedeki eksiklik bilinen günlük olaylardandır. O halde; doğruyu yanlıştan ayıran ölçüt nerede bulunur? Kollektif tasavvurların doğru ya da yanlış oldukları nasıl ayırdedilebilir? Kısacası saçma umutlardan, anlamsız hayallerden uzaklaşarak, bütünüyle mutlu bir hayat nasıl gerçekleştirilebilir?

İbn Haldun, benzeri ideolog, aydın ve düşünürler gibi bu problemlere bir çözüm bulduğu iddiasındadır. "Bizim sözcüğümüz son derece yararlı, oldukça orijinal(özgün), yepyeni bir düşüncedir. Şimdiye kadar, bu tarzda aynı

konuyu işleyen kimseye rastlamadım. Bu düşüncenin yanlış olup olmadığını bilmediğim gibi, böyle bir çalışmadan haberdar olabilecek herhangi bir araca da sahip değilim. Belki birisi bu konuda daha önceleri yazmış olabilir, ancak onun eseri mevcut değildir"⁽³⁾.

Kuşkusuz, bilinçsizlik ve aldandıktan kurtaran bir büyük olma duygusu çok yaygındır. Fakat bu "kurtarıcılar", "doğmatizm"leriyle ayıklanmamış hatalara sebep olurlar. Bin yıllık geçmişe sahip kuzey Afrika'lı oymakların tarihi, muhtemelen bu bilinç reformateur'lerinin örnekleriyle dolu olmalıdır.

Çareyi basit bir taslağa dönüştüren bir kişi "doğmatizm" dolayısıyla kınanmamalıdır. "Benim eserim müstesna bilimin, alışılmış ve gizli bir sağduyunun ürünü olan eşsiz bir şeydir. Buna rağmen kusurlarım farkındayım. Böylesine zor bir konuyu derinlemesine incelemekteki yetersizliğimi itiraf ediyorum"^(s.11-12).

Bu alışılmış ve gizli sağduyu (basiret) nedir? Yani paradoks olarak herkesçe tanınan, bununla beraber bilinmeyen bu "müstesna bilim" hangisidir? "Geleceğin tarihçilerine model hizmeti göreceğ"^(s.62) olan bu eser de ne bulunuyor? Cevabı kolay: Bu eserde, burada işaret edildiği gibi bir "bilinçsizlik teorisi"nin bütün ayrıntıları hatta bazen de bir "Bilgi Sosyolojisi" vardır. İbn Haldun'un hedefi, "masalcı"ların masallarını yıkmaktır.

(x) J.F.A. et F. Clément, "İbn Khaldûn, théoricien de l'inconscience", *L'homme et Société*, N. 31-32, (Paris-1974), s.161-183.

(1) Bu tesbit için bkz., Cf.R.Ruyer, *L'inconscience, la fausse conscience et l'inconscient*, *Journal de Psychologie normale et pathologique*, N.3, juill.- Sept.1966, pp.257-289.

(2) F.Clément - *Belkhatay*, *La notion du control social chez Ibn Khaldûn*, IBLA-1973, I.N, 131, pp.25-52.

(3) İbn Haldun'a ait bütün alıntılar: *Discours sur L'histoire universelle (al-Muqaddima)*; traduction nouvelle, préface et notes par Vincent Monteil, Beyrouth, Commission internationale pour la traduction des chefs-d'oeuvre, Col., Unesco d'ouevres représentatives, Série arabe, 1967 et 1968 Tome I:467 pp., tome II, pp.482 à 928, tome III, pp.931 à 1434.

(s.21) Böylelikle "doğru yoldan sapmış olan sağduyuyu doğru yola dönmeye" mecbur kılmaktır.

İBN HALDUN'U TANIMA: BİLİNÇSİZLİĞİN SEBEPLERİ

Hataların çeşitli sebepleri üzerinde durmadan önce "Varoluş sebeplerini belirtmek gerekir. Söz, tabiatın doğrudan ürünü olmadığı için hata her zaman vardır ve olacaktır.

Çeşitli ortamlar ve düşünceler içinde genellikle "alışkanlık" olarak adlandırılan "médiation" (aracı, arabulucu)lar bulunur.

1-İbn Haldun'un Bilgi Teorisinde "Médiation"

Kollektif tasavvurlar, doğal ortam ve kültürel ortam olmak üzere iki çeşit ortamın (ahwâl) dolaylı olarak fonksiyonudur. Doğal ortam iklim şartlarına ve toprağın verimli olup olmayışına indirgenir (s.171). Gerçekten doğal ortam doğrudan etken değildir. Burada belirleyici olan dogmatik kütüldür. Toprakların iklim ve verimliliği, bir sosyal organizasyonun da belirleyicisi olan toprağın işletilmesinin kolaylaşması ya da zorlaşması demektir. Sosyal psikolojileri belirleyen mutfak alışkanlıklarının temeli de böyledir. Kıtık, yoksul bölge insanlarında "daha saf intellect (zihnlilik)"oluşturur. Besinler fazla ve bol olduğunda "rutubetlerin kötü buharları beyne şirayet ettiği için zihinler ve fikirler körleşir" (s.175). Aynı şekilde "verimli" toprakların baharat ve meyvelerin bol olduğu tarım ve hayvancılık yöresinin insanları, genellikle ağır ruhludurlar.

Kültürel ortam daha önemlidir. "İnsan alışkanlıklarının çocuğudur. (Al-insân, ibnu a'wâ idih), tabiatının ve mizacının ürünü değildir. İçinde yaşadığı ortam onun tabiatına yerleşir" (s.250).İbn Haldun buna bir örnek verir: XIV. yy'da, Ortadoğu insanlarının, Kuzey Afrika'lılardan daha gelişmiş, entellektüel bir kültüre sahip olmalarının bir olgu olduğunu ileri sürer. Söz konusu farklılığın irksal olarak yorumlanmasının için kolayına kaçmak olduğuna belirlen İbn Haldun'a göre, böyle bir yorumlama bazı Kuzey Afrika'lıların yapageldiği bir şeydir. Bu yorum sahiplerine göre "bizimle (Kuzey Afrikalı'larla) bilim ve sanatta derinleşmiş bu Doğulular arasında yapısal bir farklılık olmalıdır. Şüphesiz ki bu bakış açısı yanlıştır: Onlarla bizim aramızda yapısal hiçbir farklılık yoktur. Çünkü, insan tabiatı her yerde aynıdır." (s.894). Burada tek açıklayıcı etken "eğitim"dir." "İrksal açıklama", "yüzeysel (basit) kişilerin" (s.895) işidir. O halde bütün bunlar, İbn Haldun'un Akdeniz havzasının güneyinde, çağının eğitim sistemlerini karşılaştırarak ortaya koyacağı kültürün gerçek bir sosyolojisini mümkün kılacak olan kültürel farklılıklardır.

İdeolojileri belirleyen birinci etken çalışma tipidir. Marksist literatürde ise üretim biçimi ya da üretim ilişkilidir. Bedevî ve köylü topluluklar "ekonomi politik"ın ayrıntılı teorilerini bilmezler, ancak onlar "saf pratikleri" ya da aynı değerlerdeki "teknikleri" bilebilirler. Köylü ve bedevîlerin günlük hayatlarına bağlı olan mantıklarına göre "iş, değerlerin kaynağı" olarak görülmez. "İşçi ve zanaatçılar zorla çalıştırıldıkları, buna rağmen çalışmalarının karşılığı olan ücretleri de alamadıkları için, iş onlara değersiz görünmektedir"(s.296). Aynı zamanda zenginlerde, işçi ve zanaatçı emeğinin küçümsendiği böyle bir bakış açısı onların kapital yığılmalarına sebep olur. Güçlü ve zengin adam yaptırdığı işlerin karşılığı olan ücreti hiçbir şekilde ödemez. Zengindeki bu uygulama alışkanlığı, onu başkalarının alintileri ile daha da zenginleştirir. Bir yandan hiçbir değer vermediği emeğin karşılığını toplarken, öte yandan gerekli olan ücreti de ödemez.... zaman geçen ve zenginin gücü artar" (s.799).

Bu ve buna benzer sebeplerden dolayı köylüler, çalışma ile fayda arasındaki ilişkiyi göremezler. "Fayda, ça-

alışmanın karşılığıdır. Bir çok olgu da bu apaçık bir biçimde görülür.... fakat kültürün çok az ve masraf ve ihtimamı (özeni) gerektirdiği yerlerde görülmez. Dahası köylülerin ancak pek azı bunun ne olabileceği konusunda akıl yürütürler" (786-787).Parasal ekonomi ile henüz bütünleşmiş köylüler için aklıalmaz birşeydir bu. Fakat işin, organizasyonun doğrudan bir sonucu olduğuna inanmak gerekir. Ne var ki, bu konuda oluşturulan alışkanlıklar, gerçeğin algılanmasını biçimlendiren süzgeç rolünü görürler. İbn Haldun, bunun için de genellikle renk istiaresinden (eğretileme) yararlanır: belli renkte gözlükler taşıyan insanlar gibi, "bütün zenaatçı grupları, zenaatlarının rengiyle (yatalawwanu) boyanırlar. Giderek meslekî renkler (sıbğa) koyulaşır, zenaatçılar gelişir ve olgunlaşırlar." (s.760).

Hiçbirşey üretme kaygısında olmayan işsiz, bilinçsizliğin zararına engel olamaz. Buna karşılık, toprak altındaki gizli hazinelerin örtüsünü kaldırmayı ve onların faydasını ümideden birçok yoksul kentli, birşey bulamayınca, bilgisizliğin tılsımlı gerçeği ile başarısızlığa mahkûm olduklarını düşünerek teselli bulurlar. Aptallığın dışında, hazine arayıcılarının en genel karakteristiği; hayatlarını, ticaret, ziraat veya bir mesleğin icrâi gibi tabii yollarla kazanmaktaki güçsüzlükleridir. Bu durumda onlar, özü tartışılabilir olan "yöntemlere" güvenmektedirler" (792-793). Burada edimlerin, bilinçsizliğini ortadan kaldırmada yetersiz oluşları vurgulanmaktadır. Başarısızlık iyileşme (sağaltıma) değil, fakat bilinçsizliği sürdüren tâli (ikincil) bir 'rationalisation' a götürür. Hazine (define) bulunmadığında bu durum etkili tılsımın hangisi olduğunun bilinmeyeşine yorulur. Alışkanlıkların gücü işte budur.

Alışkanlıkları oluşturan ikinci etken: Yiyeceklerle ilgili tüketimde benzer bir rol oynayan nesnelere tüketim biçimidir. "Lüks karakteri bozar... insanlar, 'monarşi' için kendilerini niteleyen erdemleri kaybederler. Soy, bozulma ve kaybolma emmâreleri (işaretleri) gösterir. Yaşlılığın 'kronik' hastalıkları ve 'ölüm' kapıyı çalar." (s.331). Klânik dayanışma ile iktidar (erk) arasındaki mevcut bağ farkedilmez. Bu yeni "bireyci düzen"de birlikteliğin gereğini kabullenmemektedir. "Yeni kuşaklar giderek, lükse, konfôra ve sukûnete alışır... Kendilerini iktidara götüren bedevî hayatını ve geleneklerini unuturlar" (s.331). Bir başka deyişle "doğru yoldan sapıran şey, aşırı tüketim ve eğlencedir. Toprağa bağlılık her türlü lüksü kabul etmektен, lükse birlikte oluşan her türlü zerafeti geliştirmekten; mutfaka, dikiş, mimariye, halıcılığa, çömlekçiliğe ev ekonomisine bir incelik (derinlik, zerafet) veren sanatlara kendini vermekten ibarettir" (s.766). Böylesine güzel şeylerden sonra ruh, bu dünya ve öte dünyanın görünümünü karartan çok karmaşık renkler alır. "Karanlıklaşmış görünüm" düşüncesi "LÂ YASTAQIMU HÂLU-HÂ MA'AHÂ FÎ DİNİHÂ WA LÂ DÜN'YAHÂ (p. 662, arapça metin) Bütün bununla ruh, artık ne düşünür ne dünyada doğru yolda değildir" diye okunabilen arapça metinde bulunmamaktadır.

Alışkanlıkları oluşturan üçüncü etken yerleşme biçimidir ('umrân). Azla yetinen çöl sâkinleri çok dindardır, Tanrı'ya tapınmaya daha çok hazırdırlar. Kentlerde dindar insanların az olduğu gözlenir... Kaldı ki, aynı kent içinde oturanlar, kaynakların eşit olmayan dağılımı sebebiyle aynı hayat standartına sahip değildirler." (s.176-177). Burada bir "Din Sosyolojisi"ni ilgilendirebilecek ipuçları vardır, çünkü insanın sosyal belirlemelerinin varlığını gösteren İbn Haldun, Din'in gizli fonksiyonlarını ortaya sermekten uzak değildir. Kentlerin yoksul sâkinleri ve yoksul bedevîler bireyci zenginlerden çok daha inançlıdır. Dayanışmanın, klân ruhunun araştırılması, Durkhe-

im'in Dîn teorisinde olduğu gibi, tecrübe ötesinin "transcendence" araştırılması şekline dönüşür.

"Toprağa bağlılık" ve "Kentte Oturma", özellikle 'bilinçsizliğin' önemli sebeplerindendir. Toprağa yerleşen insan, dayanışmanın faydasını farkedemez. Kentlerde ise; yalnız kalabalıklardan başka bir şey yoktur. Evlerine sığınan ılıman iklim sâkinlerinin üreyip çoğalmaları, onlara belli bir alanda bir çok konutlar yapmalarına sebep olur. Bundan dolayı onlar birbirlerini tanımazlar, üstelik yabancılar gibi olurlar" (s.827). Bu yabancılaşma kentlileri oldukça "cür'etkâr" bireyler haline dönüştürür. Toprağa bağlı olan kişi "korkaklık, lüks, eğitim ve öğretim etkisiyle kötülüğü gidermede etkili olamaz. Bu durumda o kendisini savunmakla yükümlü olduğu halk gücüne bağlıdır" (s.771). Sonuçta bağımsız kalma özelliğini kaybeder.

Kentliler kendilerine gerçek faydanın hangisi olduğunu görmekte yetersiz oldukları sürece, bilinçsizlik bilinçsizliği doğurur. "Kentli insanlar hoyratça harcamalarda bulunurlar. Çünkü bir başka deyişle onlar alışkanlıklarının köleleri olmuşlardır" (s.767). Bu kentli bilinçsizler, hayatlarını kazanmaya çabaladıklarını söylerler, aslında onlar kendi gerçeklerini yıkmaya koşarlar. "Kentliler lüks-iştihâ'larını tatmin etmek için zahmetli gayretlere, seyahat esnasında edindikleri kusurlara ve birbirlerini izleyen ahlâk çözümlerine katlanırlar. Dürüst ya da dürüst olmayan hayatlarını kazanma gerekçesi altında ahlâksızlık, yalan, bozulma, dolandırıcılık gibi olumsuz gelişmeler gösterir" (s. 767).

Alışkanlıkları oluşturan dördüncü etken, siyasal örgütlenme biçimidir. İdeolojileri oluşturan ahlâki alışkanlıklar iktidarın tabiatını belirler. Çünkü her milletin (Jill) töresi, iktidar kurumunun (sultan) ardından gider." (s.54). Oysa siyasal platformda ideolojilerin çok ve çeşitli olduğu bilinmektedir. Devlet (dawla) ve iktidar (sultan) halk meydanı (kamuoyu) üzerinde bir "pazar" gibidir. Hikâye anlatıcılar (saçma-sapan şeyler anlatanlar) orada gruplar halinde toplanırlar. Gündemin bütünü halkın istekleri belirler. Buna göre (her şey hükümetin buyruğundadır): hükümet, haksızlıktan, adam kayırmadan, güçsüzlükten ve bozulmadan sakındığında; doğru yoldan sapmadan yürümeye kararlı olduğunda, onun pazarında yalnızca saf ve ince altın işlenir. Fakat devlet, şahsi çıkar ve düşmanlıklar, baskı yönetimi ve haksızlık yanlılarının yönetilmeğe terk edildiğinde; ortalığı kirli para istilâ eder. İşte bu yüzden iktidar (sultan) ileriye gören (nâqid) bir terazi (çüstâs) gibi olmalıdır (s.42-43).

Tez basittir: Devlet ideolojileri oluşturan sosyal talebi (halkın istediği şeyi) kuran kolektif ahlâki belirler. Her halk, tarihin hemen her kesitinde kendi alışkanlık ve törelerine, kendi sosyal tabakalarına ve kendi kültürel ortamına sahiptir. İşte bu, halkın gerçeği algılama biçiminin kaynağıdır. Belirleyici bir role sahip olan alışkanlık, grubun aynı zamanda ideolojik tutarlılığını da sağlar. "İnsan bir kez alışkanlığa yakasını kaptıncıca artık tabii durumunda değildir ve bir başka alışkanlığı kazanmaya daha çok zorlanmış durumdadır. Bilimler ve zihni melekeler (yetiler) için de aynı şekilde alışkanlıklar sözkonusudur" (s.824 -825). Gerçek bu biçimde ortaya konduğunda, bütünüyle aynı kalıp içinde biçimlenen inançların kapsamlı bir ünitesi kendiliğinden meydana gelecektir. Böylece inançların durgun çekirdeklerinden günümüzde bazen "délusion" (hile) diye adlandırılan şeyler ortaya çıkacaktır. "Wa varâ'a külli ra'yn minhâ wa hawan asabiyyatu mâni'a dūnahâ" (s.250), arapça metin: "Her görüşün ve her arzunun arkasında bir asabiyye (klân ruhu) vardır." Fakat grubun bu görüşü, sözkonusu grubun gerçek ihti-

yaçlarıyla çelişmez. 'Ethnocentrisme' (kültür bençilliğini) aşmak gerekir. Münekkidin (eleştirmen) amacı budur. Daha genel bir tarzda, ideolojik eleştirinin rolü, bilgi alanındaki alışkanlıklardan kaynaklanan bozulmaları önlemeye çalışmaktır.

Bütün bunlara rağmen İbn Haldun yine de bir "Bilgi Sosyolojisi" yapmaz. Çünkü O, bilinçsizliği göstermekle yetinmeyip her defasında tekrar tekrar yorumlayarak gerçeğe en uygun yaklaşım denemelerinde bulunur. İbn Haldun'un düşünce dünyasında, aracılan (médiation) ortadan kaldırmaya sanki gücü yetmişçesine her şey akıp gider. Hatayı ortadan kaldırma isteğinden çok elit (al-khassa) ve halk (al-'amma) bilgisinin gerçek tabiatını gösterme kaygısındadır. Hâkim tabaka (egemen kesim), içyüzünü bilmedikleri bazı bilinmezleri anlamak ister. "Kuzeyin insanları dilin itibarı (saymaca) anlamını tayin eden beyazlar olmaları sebebiyle, derilerinin rengi ile adlandırılmazlar. Derilerinin rengi onlar için ortak ve kanıksanmış (alışılmış) bir değerdir. Bu yüzden onlar derilerine ayrıca özel bir ad koyma ihtiyacı hissetmezler" (s.170). Öte yandan İbn Haldun, halklarının ihtiyacını anlamakta yetersiz kaldıklarını, kralların bizzat kendi konularıyla göstermeye çalıştı. Eserinde, yöneticilerin bilinçsizliğini gösteren metinler oldukça çoktur. Bunlardan biraz ileride örnekler verilecektir.

Yöneticiler, toplumun gerçek yararını bilmeme konusunda yalnız değildiler. "Dorukta hiç aşılmayan egemen bir nüfuz vardır. En alta ise kazanma ya da kaybetme şansından mahrum olanlar. Bunların arasında çok sayıda sosyal sınıflar (tabakat) bulunur... Hiçbir kişi tam anlamıyla kendi kendine yaşayamaz, eğer istisnalan varsa, bunlar da geçici ve iğretidir. Oysa dayanışma zorlamanın meyvasıdır. Çünkü insanlar, insansoyu'nun gerçek çıkarlarını bilmemektedirler. Şu halde bütün insanlar yanılmaktadır. Özellikle proleterler (ne kazanacak ne de kaybedecek şeyi olanlar) yanılmaktadırlar. Bu kitle de en az krallar (yöneticiler) kadar cahildir. Sözcüseli bu kitle, klân kuvveti ve iktidar olma arasındaki varolan bağı kavrayamaz. "Büyük kitle (cumhür) bütün bunların farkına varmaz. Çünkü bu kitle o bağı unutmuştur" (s.303).

Kütle (halk), "antropofomizm"inde (insan biçimcilik) Tanrı'yı ve Santoğları, Tanrı'yı ve "hukukçuları veya çok unlu sotaları" birbirine karıştırır. "Halk onlara hediyeler vererek, işlerinde yardım ederek ve hatta onlar için çalışmak suretiyle, Tanrı'ya hizmet ettiklerini sanır. Sonuç, başlangıçta hiçbirşeye sahip olmayan bu dindar insanların, sadece başkalarının işinden fayda sağlayarak, kısa zamanda zengin olmalarına yolaçar. Biz köyde ve kentte bu tür insanların bir çoğunu gördük" (s.799): Bilinçsizliği yakalamaya çalışan İbn Haldun, bu durumda tekrar tekrar yorum yapmayı önermektedir. İbn Haldun, azizliğin belli faaliyetlerinin ardında sermayenin bir kapital yığıma süreci demek olan gizli fonksiyonunu ortaya çıkarmayı bilir.

Halk umutla ayakta durur. Onun saflığı sınırsızdır. "Mesih'in gelmesini ümit ettiği konuda da bilinçsizliği apaçıktır." Şimdi bu halkın (al-ammâ) sıradan insanların (al-aghmâr), küllenin (dahmâ) akılsız, kılavuzsuz ne düşündüklerini görelim... Onlar, tarihte "mesih" in anlamını gerçekte hiç kavrayamamışlardır (s.673). "Bundan başka akli kit insanlardan bir çoğu, kendi ruh zayıflıklarının ve bizzat birbirini aldatma güçlerinin kendilerini zafer kazanmaya yatkın olarak görmeye sevkeden yanıltıcı bir sebebe dayanmak için "Nassâ" (halka) giderler" (s.674). Arapça metin, tam olarak şöyle der: "Littalbisî bi da'va-

(x) Antropomorfizm: (Müşebbihe):Allah'ı insan şeklinde ve insanın haiz olduğu vasıfları haiz bir şahsiyet gibi tasavvur etmektir.

tin-yani, çağrı (davet) kılık değiştirerek İsa tarafından verildi" (s.584). Burada İbn Haldun'un bilinçsizlik teorisinin anahtar kavramı vardır. "Labisa" (s'habiller-giyinmek) kökünden iki fiil türer. Herşeyden önce 'âlbase' fiili, başkasının giyinmesini ve mecaz anlamında "başkasını yandırmayı" işaret eder. Nihayet "talabbasa" fiili ise "travestir" (kılık değiştirmek) ya da türetilen anlamında "se mystifier" (aldanmak, yanılmak) fiilini işaret edebilir. Bu ifade (eğretileme) Fransızca "voiler" (örtmek, gizlemek, kapamak) fiiliyle yer değiştirebilmektedir.

İbn Haldun'un "bilinçsizliğe" verdiği bir başka örnek de şudur: "Gab bölgesindeki kazılar sırasında üstü örtülü bir vazıo bulunmuştu. Bu vazıo kurşunla mühürlüydü. Mühür parçalandığında içinden bir duman yükseldi ve havada kayboldu. Bu olay üzerine orada bulunanların tümünü büyük bir telâş ve heyecan sardı... Bu hikâye halk içinde varolan saçma inanç ve kaygıların bir örneğidir" (s.718-719).

Homojen olmayan toplumlarda böyle 'médiation'lar vardır. Her etnik grup, her zenaatçı grup alışkanlıklarının fonksiyonu olarak bilinçsizliğin çok özel formlarına sahiptir. Buna bir de ortam ve alışkanlıklar arasında doğrudan bir bağın bulunmayışı da eklenirse; çünkü, kültürden uzaklaşma (acculturation) ya da iğreti alışkanlıklar bulunabilir-bilinçsizliğin birçok biçimleri daha belirgin bir şekilde görülebilir. "Muhteris kişiler bir hanedanı devirdiklerinde ve iktidarı ele geçirdiklerinde, her şeye rağmen ırklarının özgünlüklerini kaybetmeksizin, seleflerinin hemen hemen tüm törelerini kabul etmek zorundadırlar. (ırk, ayal bu kelime neslin bütününe işaret eder). Eski ile yeni arasındaki bir-iki zıtlık buradan kaynaklanır. Onun çevresinde, kendi törelerini, seleflerinkilerle karıştıran yeni iktidar eskisiyle yer değiştirir. Bu durumda özellikle birinci hanedana göre huzursuzluklar artar, dahası dürmaksızın sürüp gider. Sonuçta tamamen farklı bir topluma ulaşılır. O kadar ki, soylar (arapça metin şöyle der: milletler, kavimler ya da kuşaklar) iktidarın icraatında dengesiz ve bozuk, töre ve kurumlara (Devlet, statü, sosyal ortam) sahip olmayı sürdüreceklendir.

O halde ortam, düşünce ve arzuları biçimlendiren alışkanlık ya da töreleri belirlerse; bu durumda sosyal ortam ve düşünceler arasında bir çelişkinin olabileceği sonucuna varmak kaçınılmaz olur. Buna göre hataların iki kaynağı olduğu ortaya çıkmaktadır. Ortamların çokluğu belirli bir ortamdan çıkan bir insanın alışkanlık ya da törelerin görece (izâfî) özerkliği dolayısıyla, kendi öz ortamı hakkında kolayca yanılması sonucunu doğuracaktır.

2. Bilinçsizliğin Sebepleri

Bilinçsizliğin muhtemel koşullarını araştıran İbn Haldun, hataların sebeplerinden bir tipoloji kurar. Bütün bu öğeler O'nun eserinde dağınık ve bölük-pörçük olmasına rağmen sistematize edilebilir. Buna göre iki tür hata vardır: Birincisi, gerçek değişimleri gözönüne alan yeni teoriler üretilmemesi dolayısıyla meydana gelen hatalar; ikincisi, insanların "gerçeği, hakkı" bozmalanıyla meydana gelen hatalardır.

Hatalar herşeyden önce "körükörüne inanç geleneğinden" (s.6) kaynaklanırlar. Körükörüne inanç ise; genellikle, "ağır (pasif) ruhun koruyucularında (mutaassiplerde)" (s.7) bulunur. Bu adamlar "zamanın koşullara ve törelere getirdiği" değişiklikleri göz önüne almazlar (s.7). Böylece "her biri, gerçeği kendilerinde bulundurmaya ikna edilmiştir. Bu, sıklıkla görülen önemli bir hatadır" (s.70). Öte yandan bu hata mevcut "öte dünya" inancına dayanır. Sosyal değişimin bilincinde olan insanlar oldukça azdır. Bu insanların çoğu, modern dilde "schizoides" (içe kapanık) olarak adlandırılmaktadır. "Zamanın zorunlu dönüşümü ve akıp giden evrensel öz

inde, milletlere ve soylara özgü "değişme" gözardı edilemez." (s.53). İbn Haldun'a göre böylesine bir akıl yürütme çoğu defa netice vermemiştir. İbn Haldun, bu bilinçsizlik türünün bir çok örneğini vermiştir. Sözgelimi, bedeviler (göçebeler) toprağa bağlı bir hayatın üstünlüklerini düşünemezler. Kentler kurmanın yararını göremezler. "Onlar sıkıntı ve güçlükler içinde yaşamayı tercih ederler" (s.709). İbn Haldun kültürel ortamlar arasındaki farklılıkları da gösterme kaygısındadır. O, "farklı milletleri kuşatan durumlar üzerindeki örtüyü kaldırmak, aralamak" (s.9) isteğindedir.

En genel biçimde; hatanın bu birinci türü tanıtılmak istendiğinde "égocentrisme kategorisi" kullanılabilir. "Herbiri gerçeği elde bulundurmaya kendisini inandırdı" (s.70). "Algı (idrak) sahibi her varlık, kendi öz idrakinin bütün âlemi kucakladığı ve dışarıda hiçbir gerçeğin bulunmadığı şeklinde son derece yüzeysel bir izlenime sahiptir. Yine de gerçek böyle değil ve oldukça farklıdır" (s.963). Bilinç bu gerçeği yakalayamaz. İnsanların çoğu, her tarafta kendi gölgelerinin ardından gitme alışkanlığını toplam bir ruhsal körlüğün kanıtı yaparlar. Onlar "tezlerinin yanlışlığını gösteren olay ve belirtileri dikkate almayan" (s.38) tarihçiler gibidir. Kendi görüş ve eğilimlerinden yana olan bir yorumu kabul ederler. Bu önyargılı davranış, eleştiriyi (intiqaad) ve sınav (tahmis) ruhunu öldürür" (s.70)

İbn Haldun'un verdiği bu bir-kaç örneğin kendi özelinde 'kimlik tesbiti' yapılabilir. İnsanlar, Tanrı'yı güçlülük ya da organik olarak algırlar. Bu algı, "antropomorfizm" olarak isimlendirilebilir. Bu yüzden Tanrı gerçeği onların bilinçsizliği olarak kalacaktır. İnsanlar "antiquité" den kendilerine miras olarak kalan ve çağlarında deha olarak ünlülerin anıtlarıyla gereğinden fazla ilgilenirler. "Halk inancına göre ilk çağ insanları bizden daha güçlü ve daha büyüktürler" (s.348). Oysa İbn Haldun sözkonusu anıtların ve anıtlara adını veren kişilerin tekrar tekrar tekrar gözden geçirilip yorumlanmasını önermektedir. "Tamamen sosyal ve teknik organizasyona gerek duyulmuştur" (s.348). Sonunda bu ahlâk alanı içindeki insanlar geçmişin erkek ve kadınlarını örnek göstererek, kendi ahlâksızlıklarını onaylatma cür'etinde bulunurlar. (Örnek alınan bu insanlar kendileri gibi renklere sahip olmuş kişilerdi). Bu da, bu tür bilgileri araştırma ve bunun içinde kitapları karıştırarak ortaya çıkarmaktaki şiddetli arzularını açıklar" (s.37). Böyleleri için tarih, yeni modeller ve yeni örnekler üretmeye yarar. Bunlar için kendi zamanlarıyla tarihin değişik zaman dilimleri arasında paralellikler kurmak ve geçmişte günümüzün "doğrulaması"nı bulabilmek mümkün olabilmektedir. Tarihin böyle algılanması, tarihi gerçekliğin de inkârı demektir. Bu anlayış biçimi insanın "değişme" karşısında kör kaldığını varsaymaktadır.

Hataların bir başka türü, keşiflerden (buluşlardan) kaynaklanan hatalardır. Sözgelimi "Toplumların tabii karakterleri (tanınmadığı, ya da olayların gerçek mahiyeti bilinmediği için keşiflerin (buluş) hemen ardından çoğu defa farkına varılmayan hatalar yapılır" (s.70) "Biraz araştırıldığında iradeli hatalar da görülecektir" (s.7). Bir çok sebep belki işte böyle "démon"a (şeytan) boyun eğdirir. Yasak meyvanın çekiciliği vardır ne de olsa. (s.37). Kötülük örneklerini yalnız ve yalnız kitaplarda arayan kişi, kendi kendine gerçeğin yanlış "betimlemesini" ortaya koymaktadır. Böyle bir kişide, abartma, heyecan unsuru ve başkasını çekiştirme arzusu vardır. Öğünmek ya da başkasını ögmek için şirin görünür. Propagandanın (dâ'wâ) rolü işte budur.

Fâthiler, yöneticiler ya da zâlimlerde "şahsiyetsizleştirici" kimlik belirlemeleri oldukça çoktur. "Üstün ve güçlü

bir kişide sürekli yetkinlik görülür. En azından kendini yetkin görür. Kişinin kendisi için yaptığı bu değerlendirme hatası giderek bir inanç hâline dönüşür. Bu durumda yeknik kişi, üstün kişinin tüm törelerini kabul etmekte zorundadır. Kendini ona benzetir (asimile olur): Bu taklit (öykünme) saf ve basittir" (s.291). "Bu davranış anne ve babasını taklit eden bir çocuğun davranışlarıyla karşılaştırılabilir. Çocuk anne ve babasını kendisi için bir model görür...Bu örnekten hareketle şu söyleyiş tarzı anlaşılabilir: "Halk (al-âmma) kralın dîn'ini izler". Gerçekten kral, halkı üzerine hüküm sürmektedir. Bu yüzden halk kralı taklit eder, tıpkı anne-babasını taklit eden çocuk, öğretmenini örnek alan bir öğrenci gibi (s.292). Sosyolojik güvenin temeli budur. Aynı görkemli soyağacını savunan kabile ve klân şefleri oldukça fazladır... Bu tutkulara günümüzde de sıkça rastlanır. "Zénét"ler kendilerini arap kabul ederler (.262). Bu berberî zénétler, yerli köklerini farketmedikleri için kendilerini arap kabul ederler. Zamanla asıl kökler onlar için bilinmez olur.

İnsan bir başka türlü de kendini övmeye çalışabilir. Herkes bilirki, kuzey Afrika'lı oymaklar 'heterojen' topluluklardır. Fakat oymakların dayanışmasını artırmak için ortak bir "ata imajı" yaratılır. Böylelikle biyolojik temele sahip olan bağ yıkılabilmektedir. İbn Haldun oymaklara özgü bu imajı açıklar. "Ortak bir kök, tabii sonuçları itibarıyla bir takım hayali şeylere sahiptir. Dostluk, sosyal ilişkilerden (işhra), arkadaşlıktan, yakınlıktan doğar". Dikkat edilmelidir ki, İbn Haldun'un bu yorumu sosyolojiktir. Akrabalık bağı alışkanlıktan doğar. Bu örnekte de görüldüğü gibi hataların en önemli sebeplerinden biri, "önyargı" ya da partizan ruh (tashayyu)'dur.

Şu halde herkes hata yapar. Toplumun alt kesimini teşkil eden insanlar "kendilerini savunmayı ve haklarını yeterince değerlendirmeyi unuturlar. Kuşkusuz, semboller, depdebeleri, binek hayvanları ve askerî yetenekleri ile kendi dünyalarını yanıltarak yanlış bir izlenim verirler. (Yulabbissüna'alânassi: onlar insanları bozar ve aldatırlar: Arapça metin, s.302)" (s.335). Ne yazık ki, bunlar içinde krallar da vardır. Zamanla iktidar olma imkânını hazırlayan koşullar unutulur. "Hanedan güçlenir, hükümdarlar birbirlerini takibeder, kurnazlıkta birbirleriyle yarışır, göçebeliliğin (bedevîliliğin) sırrını (sirr al badawa) ve sadeliğini ve yine bedevîliliğin ılımlılık ve ağırbaşlılık özelliklerini kaybederler. Sonunda halk üzerinde şahsî vergiler artar.

Vergiler hakkâniyetin sınırlarını aşar. O zaman halk zirai gelişme için elverişli ortamı kaybeder... Sonuç ziraatla ilgili hertürlü imkânın kaybolmasını, uygarlığın ('umrân) düşüşü takibeder. Aslında bundan kayıplar olan Devletler, çünkü toprakların bereket ve gelişmesinden gerçek anlamda faydalanan kendisidir" (s.570-571).

Şu halde "Kral Bilinçsizliğinin" (Devlet Yöneticilerinin) sonuçları son derece ciddidir. Bu düzeydeki bilinçsizler müsrif olurlar, mâcera içinde yaşar, gerçek yandaşlarını öldürür, askerlerin ücretini ihmal eder. "Bazen de kralın bizzat kendisi ziraat ve ticarete kazanç getirici faaliyetlere koyulur... Bunu yapan kral vahim bir hata işlemiş olur... Kral oldukça fazla miktarda gıda maddesini çalabilir...Hiç kimse onu pahalandırmaya cesaret edemez. Bu durumda tüccar fiatlarını indirmeye mecbur olur ve sonra halkın ihtiyacını karşılama kaygısı duyunca, fiatların artmasını beklemez: kendi öz ürünlerini-tahıl,ipek, bal ya da şeker-düzenleyip satışa arzettiğinde; satıcıları ve çiftçileri onları olduğundan daha yüksek fiyata satın almaya zorlar. Tüccar ve çiftçiler giderek gerekli paradan yoksun kalırlar... Onlar daha fazla ticaret yapamaz ve hayatlarını kazanamazlar... Hazine gelirleride çar-çur edilir ya da tehlikeli biçimde azalır... Sonuç olarak bir tüccar kral bir imparatorluğun ve ardından bir uygarlığın çöküşünü hazırlayabilir." (s.574).

Kralların konumları gereği işlemek zorunda kaldıkları hatalardan bir-kaçı işte böyledir. Uzun vadede görüşlere sahip olmayı bir kenara bırakıp, vaktiyle kendilerine başarı sağlayan "sırrı-özü" kaybeden krallar (yöneticiler), sanki tarih sebep-sonu ilişkisiinden yoksunmuşçasına iş görürler. İşte böylesine bir bilinçsizlik, olabildiğince hızlı bir biçimde binlerce kurbana sebep olur.

Yukarıdaki görüş ve yaklaşımları gözönüne alındığında; İbn Haldun'un oldukça karamsar olduğu söylenebilir. İnsanlar hastadırlar, onlar "Tanrı tarafından terkedilmiştir" (s.43). Onlar köleler ya da hayvanlar gibi olmuştur. Bir insanın gücü, karakteri, dîni bozulduğunda; onun insanlığı da (insaniyya) bozulur ve hayvan derekesine (düzeyine) düşer, (çâra maskhan)" (s.771). Fakat O, yine de umutludur. Çünkü, bilinçsizlik doğuştan olmayıp, sonradan kazanılmıştır (.887). O halde "curables" (iyileşmeğe elverişli) olan bedevileri "iyileştirmeyi umabiliriz" (s.247). "Çünkü onların tabiatı, yıkıcı alışkanlıklardan ve sefahattan uzak kalmıştır" (s.298). Fakat bunu başarabilmek için kâh uzmanlara kâh tenkitçi araştırmaya (tamhîs) başvurmak gerekecektir.

II. BİLİNÇSİZLİĞİN TEDAVİSİ

Bilinçsizlikten kurtulmanın iki yolu vardır: Öncü "uzman"lara, bilinçli kişilere başvurulabilir. Bunun dışında, "kendi kendine iyileşmeye" girilebilir.

1- Uzmanlara Başvuru

Herşeyi bildiğini ve kâinatın bütün sırlarına vakıf olduğunu söyleyen kişiler vardır. Bu kişiler kendilerini dinleyenlere, çağdaşlarının gözlerini açan etkilerinden söz ederler. Bunlar Krallar, kâhinler, büyücüler ya da mesihlerdir. İbn Haldun bu tür uzmanlara başvurmak için bizzat kişinin kendinin bilinçsiz olması gerektiğini gösterecektir. O, tipik bir bilinçsizlik örneği olan kral üzerinde durmaktan adeta zevk alır(...) Uzmanlar, kendilerinde olmayan bilincin gizli fonksiyonlarının yerini alırlar ve bu noktada kendilerinin 'doğrulanma'larını sağlarlar. İbn Haldun düşüncesinin görünür anlam belirsizliği buradan gelir. Eserinin büyük bir kısmını sözkonusu uzmanların bir 'sistematiği'ni yapmaya ayırır. Bazen, uzmanları beğenmiyor gözükse de, zaman zaman onların etkinliklerini takdir etmekten kendini alıkoyamamaktadır.

Kitabın girişindeki düşüncelerinin büyük bir kısmını sözü edilen sistematiğe için gerekli "sayım"a ayırdığını belirterek, bu uzmanların bir-kaç temsilcisini hızla sunalım. Herşeyden önce mistikler ve azizler ilk elde hatırlanan uzmanlardır. Spiritüel uygulamalarda bu kişiler için "bedenin örtüsü (hijap al-badan) kendiliğinden kalkar" (s.212) Bu durum "kashf" (s.212) diye adlandırılan teknik bir olaydır. Uygulamanın başarılı olması halinde, "duyumsal (havasî) algının örtüsü kalkar ve ruh onun varlığını sona erdirir" (s.1000). Diğer uzman ve "ileriye görenlere" gelince "geleceği bilmek açısından hertürlü varsayım onlar için iyi sayılır. Bu insanları ölüme mahkûm edecek ya da insanları harflerin ve rakamların sanatında uzun uzun yağa daldıracak, güneşe tutacak" (s.217-218). "Harflerin bilimi... yaratmanın sırlarını ve tabiatın gizli çarklarını ortaya çıkarır... görünmez ve bilinmeyen örtüsünü aralar" (s.215). "Gelecek... ancak sebepleri bilinirse aydınlatılabilir" (s.239). O halde bu "gelecek uzmanları"ni uyarmakta tereddüt etmemelidir.

Nihayet, dîni ve siyasi otoriteler ya da onların halife, imam, sultan ve benzeri temsilcileri vardır. Sözgelimi sultan, "insanları kendi asıl çıkarları konusunda harekete geçirmek mecburiyetindedir" (s.481). Bu bir olgudur, çünkü halk (avam) gerçek ihtiyaçları konusunda bilinç-

sizdir. Böyle bir önerme, kralların söz konusu çıkarlarının tümünü bildiğini varsayar. Kralın en başta gelen görevi "karşılıklı her düşmanlığı, mülkiyete gelebilecek her zararı önleyecek olan kanunî tedbirleri artırmaktır" (s.481) Fakat İbn Haldun "bir kralın ağır bir görevle yükümlü olması sebebiyle niteliği gereği zayıf biri olabileceğini de" (s.481) belirtmektedir. Kralın bizzat kendisi uzman olmak sebebiyle zorunlu olarak çok sayıda uzmanlara muhtaçtır. Çünkü o, sosyal gerekliliklerin açık bir görüntüsüne (une vision claire) başkalarından daha çok sahip değildir.

Acaba bilginlere güvenilir mi? İbn Haldun buna Weber'ci bir üsluba sahip belirtmelerle cevap verir: "Bilginler... eğer onlar, politika ile uğraşırlarsa; onların gözlemleri kendi modellerinde ve kendi yöntemlerinde doladır. Bu, onları hatalara sokar ya da en azından hataların riskine iter. Oysa onlar medenî toplumun seçkin aydınlarıdır" (s.132) Bilinçsizliği tedavi uzmanları, büyük yabancılaşma gidericileri, bizzat kendileri yabancılaşırlar. Bizzat kendileri kuruntuya kapılırlar. "Her uzman kendini gerekli ve kaçınılmaz sanır. Birer üstünlük kompleksi yaratırlar. Bu tür kuruntu şöhretli bir aileye has bir kuruntudur... Aynı şekilde, usta, tecrübeli ve işlerinde başarılı olan kişiler kendilerini mükemmel ve gereği, dahası kaçınılmaz sanırlar" (s.803). İbn Haldun, uzmanların ve bilinçsizliği ortadan kaldırmada başarılı olduklarını iddia edenlerin yorumlanmasında çok daha ileri gitmektedir. "Şöhretlerin her hangi bir sosyal sınıfa göre daha iyi temellendirilmiş olmalarında, prenslerin, bilginlerin, azizlerin ya da genel olarak dâhî kişilerin üzerine düşen pay oldukça azdır. İnsanların pek çoğu haketmedikleri halde şöhret sahibidir. Bu durum onların şöhretinin dedi-kodu üzerine (al-akhabâr) kurulmasından ileri gelir. Oysa bu dedi-koduları yapanlar (onları ilk defa ortaya atanların) ilk amaçlarını gözden uzak tutmuşlardır. Önyargılar, taraf tutmalar, yanlış anlamalar ve gerçeklerden habersiz olmalar bozulmaların, değişmelerin ya da temelde bilgisizliğin bir sonucudur. Büyük adamların ya da söyluların lütüflarına mazhar olma arzusu da vardır. Bütün bunlar hakikatin zaferle birlikte görülecek (görölmeye değer) önemli bir şey olmadığını açıklamaktadır. Şöhret, gizli sebeplerden kaynaklanır, hakiki sebeplerden değil. Gizli sebeplerden ortaya çıkan şey, tam olarak "fortuna" (baht) denilen şeydir. (s.569).

Krallara, azizlere ve bilginlere karşı çıkmak zordur. Bu, sözde uyarıcılar, şöhretlerini yalnızca tesadüflere borçludurlar ve onlar şöhretin en küçük bir zerresinde hak iddia edemezler. Şöhretleri sun'îdir ve onlar da diğer insanlar kadar bilinçsizdirler. Bu bilinçsizliği tedavi etmeye muktedir olan doktor bulunmazsa ne yapılmalıdır? Artık insan kendi kendine güvenemez.

2- Kendi Kendine Tedavî

Kendi kendine tedavî akıl ve düş olmak üzere iki yöntemle sağlanabilir. İbn Haldun'da bilinçsizlik probleminin bütün ayrıntılarını, Freud'un "bilinçaltı psikolojisi"ni de ilgilendiren biçimiyle gördük. Bütün bunlardan sonra İbn Haldun bize, insanların "ortak alınyazısı" karşısındaki körlüğü ile ilgili göründü. O, bilinçaltını Freud'çu tarzda sorgulamıyor. İbn Haldun bu noktada 'Socrates' ya da 'Pascal'a yaklaşılmaktadır. Temel problemi "bilinçaltı" değil, "bilinçsizliğe konu" olan kişidir. O, psikanalitik irdelemeden çok, bilinçsizliğe olan ve çare aramaktadır. O'nun hedefi, "sosyal kökleri" olan ve gerçeğin görüntüsünü engelleyen "giyimi" (1'habit), ya da "kılık değiştirme" (travesti) yi yıkmaktır (...) Freud'çu teorisine, İbn

Haldun'un bilinçsizlik problemi adigeçen "bilinçaltı"ndan kaynaklanmıyor

Böyle olmakla beraber, bu son problem (bilinçaltı) yine de yok değildir. Fakat, psikanalist'e gereksinilmemektedir. Düşlenen (tasavvur edilen) şeyin dinlenilmiş olması yeterlidir. "Tanrı, insanları, insanda tabii olan şeyi uyku esnasında duyuların perdesini (hişâp al-hawass) aralayabilmesi için yarattı. Bu örtü bir kez kalkınca, ruh gerçek âlemdeki ('alem al-hakk) arzularını tanımaya vesile olur" (s.205). "Bu ayrıcalıklı anlar esnasında, O... ilk algılarını tekrar bulur"(s.203). Bu noktada, "Platon'cu anımsama" (La réminiscence) teorisinin geleneğine sahip görünüyor. Böylece, gerçekten uyku esnasında ruhun, gerçeğin aydınlık bir görüntüsüne sahip olmakta niçin usta olduğu kolaylıkla seçilebilmektedir. Bir başka açıklama: ruh, uyku esnasında ancak "bir atom zamanında" mümkün olabilecek olan hızlı bir toplu bakışa sahiptir. Ruh, bu görüntüleri elde eder, çünkü ruh bir güç olarak, beden ve algılarla tamamlanmış olan manevî bir özür. Demek ki, "onun özü ancak intellect (ta'aqqul) olabilir"(s.204).

Herşeye rağmen bilinçsizliği bulup ortaya çıkarmak mümkündür. İbn Haldun buna, uyumaya başlamadan önce bir söz ya da cümleyi ezbere söylemekten ibaret olan usta kelimelerin (maitres-mots) tekniğini örnek verir. "Hafifçe yenilen bir akşam yemeğinden ve zikirlerini yaptıktan sonra bir kişinin bunu yaptığı söylenir. Rüyasında bu kişiye şöyle seslenildi: "ben senin mükemmel tabiatıyım". Demek ki, bu kişi sorduğu soruya istediği cevabı aldı" (s.209). İbn Haldun, "bu usta kelimeler sayesinde, kendi hakkında bilmek istediği şeyi öğreten, dikkate değer rüyalara sahip olduğunu" (s.210) eklemektedir. Burada gözlenen İbn Haldun'un kendi tabiatının gerçeğini bilmek isteğidir. Demek ki O, kimilerinin iddia ettiği gibi, içkinlikten (intériorité) yoksun değildir.

Bütün bunlara rağmen, rüya ciddi sakıncaları da içermektedir. Rüyaya ulaşmada belirgin güçlükler vardır. Şayet ulaşıldığında ilham (revelation) yalnızca bir anıktır. Bu sebeple ikinci tedavi çaresine geçer. "Akıl ışığı ile şeytanın iğvasına karşı savaşmak gerekir" (s.6). Uzmanların aksine, ortalama vatandaş ('ammî), saf ortalama zekâ bu spekülasyonu (abstraite) pek itibar etmez. O, gerçek olayları incelemek, ferdi ve özel her olayı değerlendirmekle yetinir. Onun değerlendirmesi analogik ya da genelleştirici biçimde değildir. Böyle bir kişi politik tavır takınma konusunda ideolojiye sığınmaktadır" (s.1232).

Bir durum tespiti yapmak gerekirse; bilincin uzmanı yoktur. XX. yy'ın endüstri toplumlarına da geçecek olan bu durumun aksine İbn Haldun sosyal bilimlerden bir meslek modeli ortaya koymaz. Dahası O, bir toplum uzmanını 'ruhbilimci'den daha gerekli görmez. Marx ya da Lukacs'ın düşüncülerinin aksine, bilinçsizliği ortadan kaldırmada "prolétaire"lere güvenmenin saçma olduğunu savunur. Öte yandan O'nun düşüncesi "sosyal marjinalitede" yabancılaşmayı giderici bir rol oynayacak olan "Mannheim'in (x) düşüncesinden de oldukça uzaktadır. Orta sınıfa özgü insanteki ve ortalama zekâ, kendikendine iyileşmeyi umabilir. Descartes' de mutluluk, sağduyu sahibi için, dünyanın en iyi biçimde paylaşılmasıdır.

Bilinçsizliğin tedavi yöntemleri nelerdir? Bunun için ilk yapılacak şey, kazanılmış bilginin incelenmesidir. Bilindiği gibi eğitime egemen olan üç öge (unsur) vardır: "Okuma, doğrudan deney (tecrübe) ve yolculuklar. Bilimsel otoriteler, büyük öğretmenler sayesinde yetişme ve öğrenme için yolculuk yapma, eğitim için son derece gereklidir" (s.1230). Bu etkinliklerin anlamı görece (izâfî)

(x) Literatürde daha çok bir bilgi sosyolog'u olarak geçen Karl Mannheim hakkında ayrıntılı bilgi edinmek isteyenler "Karl Mannheim, ve Planlı Değişme, Dr.Leyla Elbruz, Sosyal Planlama başkanlığı Araştırma Dairesi, DPT., Kasım 1982" adlı yayına bakabilirler. (İ.D.)

dir. İbn Haldûn bu konuda birçok yaklaşımlarla ısrar eder.

İkinci olarak bu bilgiyi öğrenmeye başlamalı. Bunun için de "denetimli mantıkî bir terminoloji" (s.8) ortaya konmalıdır. Kelimelerin çoğu farklı anlamlara göre sınıflandıkları için hataların çoğu, kelimelerin sıralama içindeki anlam değişikliklerinin bilinmemesinden ileri gelir. (s.951,s.q). Sonuç itibarıyla "sürekli olarak, kelimeden anlama gitme alışkanlığı, seçme (ta'aqqul), akıl yürütme alışkanlığını kazandırır.

Bu durum-yukarıda sözü edilen ortalama anlayış, zekâ (kays) ve kavrayış (fitna) için önemli bir kazançtır" (s.872). Böylece tabii olarak düşünceden kaynaklanan hatalar ayıklanmış olur. Bir anlayışsızlık, riski göze alındıktan sonra işe yarayabilir: "Kelime ve cümleler biz ve başkaları arasında aracı ve perde işlevindedirler" (s.1239).

Fakat dile ilişkin araştırma aktivitesi yeterli değildir. Şüphesiz gerekli bir şeydir, bununla beraber "biçimsel" bir olaydır. Aynı şekilde Aristo'cu mantık biçimi bütünüyle tümdengelimci (deductiviste) bilgi anlayışlarına açık olduğu için, bilinçsizliğin ayıklanmasına elverişli değildir. "Mantığın, hataları önceden tespitite yeterli olmadığı görülüyor. Mantık çok soyut, duyarlılıklardan oldukça uzaktır. Çünkü o, ancak anlamakla kavranabilir. Olan ikincileri konu edinir" (s.1232). İnduction (tümevarım) ve ampirik denetleme sürekli olarak kaçınılmazdır.

İbn Haldûn, üçüncü ve son yöntem üzerinde durur: "İnanılmayacak derecede(ş.6) ayıklanmaya elverişli olan sebepleri araştırma. Gerçekten, kazanılmış bilgi yeterli olmadığında; eleştiri gücünü kullanmak gerekmektedir (s.13). "Bir sorgulama yapılmalı", fakat bundan daha önemlisi "sağlıklı kuralları ile karşılaştırmak" gerekir (s.23). Burada kolaylıkla ampirist tavra geçilir. Basit olgudan hoşlanılmaz. Zaten basit olgu yoktur. Bütün olgular bir bütünlük içinde yoğunlaşmıştır. Olgular, anlamdan yoksun olarak meydana gelmez (s70) Dahası tarih "tasarlama, g erçeğe ulaşmaya... olayların sebeplerini ve nasıllarını derinlemesine bilmeye çabalama ibarettir" (s.5). Buraya kadar İbn Haldûn, "bilginlerin özellikle olayların somut sonuçlarına ilgi gösterdiklerini" (s.76) söyler. Bundan böyle, daha öteye "bilgilerin doğrulanmasına (taşhîh al-akhbâr) kadar gidilmelidir. Şüphesiz bu yeterli değildir. Ancak uzmanlar, onunla uğraşmaktan kaçınılmazdır" (s.77).

Tarih, tasvirî (betimsel) ve karmaşık bir sanat olmanın vazgeçemlidir. Tarih "siyasa'nın ilkeleri, eşyanın tabiatı, çağlar, yerler ve milletler arasındaki farklılıkları ortaya koyan bir bilim ('ilm)" (s.52) olmak zorundadır. Bu yüzden ampirizmi bırakmak ve insan toplumunun oluşumu ilkelerini elde edinceye kadar "sebebe-sonuç" ilişkisini ısrarlı sürdürmek gerekir. İbn Haldûn'un kurucu olarak takdim ettiği "yeni ve orijinal" ilmin hedefi işte budur. Bu ilim modern dilde sosyoloji ya da tarih kelimesinde gizli bulunan "sosyal sistemler teorisi" diye adlandırılmaktadır. İnsanların pek azı bu yeni bilimden haberdardır. Çünkü henüz gerekli bildirişim sağlanamamıştır. "İnsan ruhu tam anlamıyla biricikliğine rağmen, tabii oluşum ile algıların görece yeğinliği bireyler arasında farklılık arz etmektedir" (s.1314). Henüz sebeplere ulaşmak güçtür. "Bir insan olmanın insanlık derecesi onun, sebepler ve gerçeklerinin düzenli bir bütünlüğünün benimsenilmesindeki 'elverişliliği' ile ölçülür. Muhakkak, iki ya da üç çeşit

sebeplilik (sababiyya) sayılabilir. Bir kısım insanlar daha ileri gitmekte becerikli değilken, bazıları beş ya da altıncı dereceye kadar gidebilmektedir. Bu durumda onların insanlık derecesi yüksektir (s.877). Görüldüğü gibi İbn Haldûn için "insan tabiatının özü olan 'düşünce' gibi, bu konu da çok ya da az sınırlanmış, insanlar arasında eşit olarak dağılmamıştır" (s.827).

Şimdi bilinçsizliğin gerçek bir "tedavi reçetesi" elde edilebilir. Bu gerçek toplum modellerinin oluşumu ile meydana gelir. Bu modeller de induction (tüme varım) ile sağlanır. Böylelikle "siyasanın ilkeleri, medeniyetin tabiatı, insan toplumunu belirleyen koşullar" (s13) açıklanabilir. "İlkeler plânında herşeyi" (s.14) kontrol etmek yeterli olacaktır. Yanlış anlaşılabilir düşünce ile oluşturulan her yeni özel olay buna dahildir. Tarihin sırrı (reçetesi) işte budur." Elde edilen bilgiyi (information) ilkelerle doğrulamak. Mutabakat halinde doğruluk kesindir, aksi halde olayların gerçekliği su götürmektedir (s.52-53). Böyle bilinçli yanlışlıklar asla mümkün olmayacak, çünkü bu çok ciddi bilinçsizlikler" medeniyetin tabii bilgisizlik (tanımazlık) niteliği ile yıkılmış olacaktır" (s71). "Milletler, yerler ve çağlar arasındaki değişikliklere" (s.52) uygun olan her örnekte asıl, tesadüfi ya da mümkün olmayan şeyi belirleyecek olan kişi buradan deneye dayalı ve şüphe götürmez bir yöntem sayesinde hikâyelerde doğruyu yanlıştan ayırabilecek bir norm (kural-kanun) bile sağlayabilir.

Böylece her olayın hangi taraf olduğu bilinebilecektir. Gerçeğin doğrultusundan sapmayacak olan tarihçiler sayesinde, doğruluğundan kuşku duyulmayacak olan bir ölçüte (mî'yar) sahip olunacak (s.75). Buna iki şekilde itiraz mümkündür: Nasıl farklı toplumlar düşünülebilir?, Sürekli ve objektif bir model kurulabilir mi?

Şimdi daha sonraki bütün bilinçsizlikleri yıkacak olan bir ikinci reçete elde edilir. Bu reçete "toplum bir model biçimi"dir. Hiçte anlamsız ve önemsiz değildir. Mauss^(x) formülünü yakalamak için ancak "eksiksiz toplumsal olgular" vardır. Bu reçete (yöntem-formül) az bilinir: Nesnelere herbirine uyan (mutenasiba) belli bir sayı vardır: Bir hanedanın gücü yada zayıflığı, bir milletin (ümme) ya da ırkın (jil) sayısal önemi, bir kent in ya da sitenin boyutları, zenginliğin gönehci (gelişme ve ilerlemesi)... Parasal vergiler yeniden halka döner. Halk işleri ve ticaretiyle zenginleşir. Başkan (kral) bağışlarını ve servetini halka dağıttığında, bütün bu bağış ve servetler yeniden halka verilmek üzere kendine geri dönmek için dolaşır. Vergi ve toprak payı olarak giden para, bağış formu adı altında geri döner. O halde zenginlik iktidarın mâil kaynaklarıyla orantılıdır. Bu malî kaynaklar da mal varlığına ya da vatandaşların sayısına bağlıdır. Halbuki bütün bunlar demografi ve uygarlık sorunudur. Bu sonuç tüm hanedanların incelenmesinin apaçık gösterdiği bir olgudur" (s.765). İbn Haldûn, bir çok içermelerde, işlevleri başka türü asla bilince ulaşmayacak olan ilişkileri görmeye zorlayan böyle kapalı modeller sunmaktadır.

İlkelerini ortaya koyduğu modelden yararlanan İbn Haldûn, aralıksız ideolojik eleştiriye girişmektedir. Aynı duyarlılıkla bilinçsizliği, düşünme hatalarını bulmaya çalışmakta ve ardından kendi yorumlarını önermektedir. Sonuç, insanın bilgi vericilerin kişiliği üzerine kendi kendine soracak hiçbirşeyi olmadığıdır. Modelde önerilen olayları karşılaştırmak yeterlidir. Bu yöntem "bilgi vericilerin inan-

(x) M.Mauss, E.Durkheim'le birlikte 1903'te *L'année Sociologique'te "De quelques Formes Primitives de Classification"* adlı çalışmasında, ilkelerde sınıflamaları, bir çok etnologu'un çalışmalarına dayanarak anlatan ve bu sınıflamaların dayandığı ilkeleri açıklarak sosyolojik bir tez ortaya koyan kişi: Bkz., Necati Öner, *Fransız Sosyoloji Okuluna Göre Mantığın Menşei Problemi*; A.Ü. İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1965., s.20. İ.D.

dıncılığına değer biçmekten ibaret olan yöntem tercih edilir" (s.74). Böylece her zaman uzun olan dış eleştirinin yeri, bir iç eleştiri ile değiştirilebilmektedir.

"Bir hikâye saçma olduğunda; yazarına bağlı olan ya da olmayan itibarın önemi yoktur. Ciddi eleştiriler, yazarın edebî önermesiyle ya da onun akli yorumu içerisinde bütün bilgiyi şüphe ile karşılarlar" (s.74).

Böylesine modellere sahip olma çeşitli toplumlar için çok büyük önem taşımaktadır. Vaktiyle düşünülmez olan birşeyi bilinç alanına getiren İbn Haldûn, kaynakların çokluğundan ileri gelen yanlışlıkları kaldırmayı düşünmektedir. Öyleyse her insan kendi bilinçsizlik biçimlerinin

SONUÇ

Yukarıda sunulduğu gibi "Haldûnizm", tamamen "akılcı" bir sistem gibi görülebilir. Ancak, bundan daha yanlış bir şey olamaz.

Herşeyden önce sürekli akla başvurulmaz. Kamuoyu, gerçeğin bilinmeyen yanlarını ortaya çıkarmak için intellect (müdrîke-zihin) lerini kullanmak isteğine kapılabilecek olanlara düşman olabilir. Sözgelimi, fıkıh (İslâm hukuku) konusunda İbn Haldûn, XIV. yy'da şahsi tefekkür (içtihad) den dolayı kendini bilgili kabul eden birisinin, bir kenarda terkedilebileceğine ve hiçbir taraftar bulamayacağına" (s.937) işaret etmektedir.

Nihayet ve daha önemlisi, ilâhî yücelik karşısında insan fâniliği ve aczi vardır. İbn Haldûn, bu sebeplerin işlevini, imkânını (olabilirliğini) özetle modellerin kurumunu bile tartışma konusu yapmaktadır. "Sebepler çoğalır, dal-budak olur. İnsan zekâsı onları izlemeye ve saymaya muktedir değildir. Sadece evrensel (cihanşümül) bilgi ('ilm muhit) bu sebeplerin tümünü kucaklayabilir. Özellikle insan ve hayvan aksiyonlarını. Bu aksiyonlar şüphesiz sebep için değişik irade ve maksat biçimlerine sahiptir. Bu biçimler ise manevi birer olgudur. Bu değişik biçimler genel olarak, kendi içinde bir sıra takip eden ilk tasavvurlardan ileri gelir. Bunlar aksiyonu belirleyen tasavvurlardır. Bu tasavvurlar da diğer tasavvurlardan kaynaklanır. Bütün bu manevi tasavvurların kaynağına gelince; işte bu meçhuldür. Çünkü hiç kimse ruha bağlı olan şeylerin nereden geldiklerini ve nasıl gizlendiklerini bilemez. Bunları insan ruhuna koyan Tanrı'dır, fakat hiçkimsenin ne kaynağını ne de sonunu kavrayabilir. Çünkü insan ancak, tabii, yalın ve algısına düzgün bir biçimde sunulan sebepleri kavrayabilir: dış tabiat ruha uygun ve onun üstünde değildir?... öyleyse ruh, bu tasavvurların büyük bir bölümünü ya da bir kısmını kapsamaktan uzaktır. Bu sebeple kanun koyucu (Hz. Muhammed) bize sebepler üzerine spekülasyon yapmayı ve onlar üzerinde durmayı yasakladı" (s.961-962).

Bu metin çok önemlidir. Canlı varlıkların davranışlarının karakteristiği olan bu sebep-sonuç ilişkisi dolayısıyla, 'Laplace'ın tahayyül edebileceği zekâ gibi sadece bir tek sonsuz zekâ bütünüyle bir model inşa edebilir ve herşeyi 'bilince' ulaştırabilir. Sosyoloji Tanrı'ların bir ayrıcalığıdır. Sık sık İbn Haldûn'un neden haleflerinin olmadığı ve neden ancak 19.yy' başında Avrupa'da keşfedilebildiği sorulur. Eğer bundan önceki metin okunursa; şöyle bir cevapla karşılaşılır: Sosyoloji düşünülebilir, fakat uygulanamaz. "Varlık dünyası bizim için çok büyüktür" (s.964)

Aralarında bağ kurabildiğimiz sebep ve sonuçların alanında ve sayısında ancak bir takım sınırlı modeller

doktoru olmak mecburiyetindedir. İnsanın "yapması ya da yapmaması gereken şeyleri öğreninceye kadar, sosyal ilişkilerin tecrübelerinden bir takım dersler çıkarılması gerekir. Böylece hemcinslerine karşı nasıl davranacağını öğrenecektir" (s.79). Bu durumda İbn Haldûn, ahlâkçı bir amacı korumaktadır. O'nun kavgası herşeyden önce, ödevlerin bilinçsizliğine karşı yönelmiştir. Bu bilinçsizliği yakalamayı başarmak, sistemin ve köleliğin elinden kurtulacağından emin olmak demektir. "Sadece hangi milletin mukavemet edeceğini, hangisinin boyun eğeceğini bilmek söz konusudur" (s.60).

oluşturabiliriz. Böylece İbn Haldûn, bir çok içermelerde, kurduğu modelin sadece Kuzey Afrika için geçerli olduğunu dikkat çeker. "Eserimi bugün 'mağribde' oturan bir ırkın tarihi üzerine kurdum. Bu iki ırk, araplar ve berberlerdir" (s.9). Netice itibarıyla iktidarın kaynağının klân gücünden geldiği Kuzey Afrika'lı modeline göre; söz gelimi İspanya'daki durum değerlendirilmedi.

Ayrıca İbn Haldûn sık sık kurduğu modelin tamamlanmamış olduğunu hatırlatır. Bu modeli kullanacak olan politikacı vahim hatalara düşebilir. "Politikacılar, dış gerçeklere ve bu gerçeklere bağlı olan politik koşullara dikkat etmek zorundadırlar. Oysa sözü edilen koşulların hiçbiri yalın değildir. Bunlar analogi ile indirgenemez olan ya da genel düşüncelere karşı çıkan böyle bir elemanı içerebilir. Bir medeniyet her zaman yek diğeri ile mukayese edilemez: Onlar bir nokta üzerinde birbirleriyle benzeşebilirler, diğer bütün noktalarda birbirinden ayrılırlar" (s.1231).

Paradoksal biçimde denilebilir ki, bilimin sınırlarına sahip olmak, bilinçsizliğin sürekli ardından gitmek demektir. bilinçsizliği, gereklilik gibi bizim öz oluşumuzun bir sonucu saymak çok defa insanın kurtulması anlamına gelmektedir. Bu bilinçsizliğin ardına düşme, onu izleme bir başka bilinçsizliği giderme tarzıdır. Böylece görece bir anlama ulaşılır, insan bu şekilde kendi hakkında sürekli kaygılanmayı öğrenir. Ancak bu anlam bu bilginin "egocentrisim"ini kırma ölçüsünde faydalı olur. Fakat Haldûnizm bu son "akıl hile"sinde de karar kılmıyor. İndirgenemeyen bir bilinç altının bulunduğunu söylemek, bu bilinçaltını her zaman aklın ya da bilincin alanına koymak demektir. Bu durum Kant'çı eleştiride olduğu gibi, Descartes'çı akılcılıktan daha keskin ve ince bir akılcılığı meydana getirmektedir.

Gerçekten İbn Haldûn felsefesi bir 'rationalism' değildir. Rationalite'yî ideal olarak görmez O'nun için 'inanç' en önde gelir. İbn Haldûn'un felsefesi yalın bir "realisme"dir⁴⁴. İstenilen bütün bilinçsizlik biçimleri bilgi alanına çıkarılabilir. Fakat uygulamada bilinçsizliğin diğer biçimlerini yıkmaktan özellikle kaçınmak gerekir. Genellikle onlar faydalı olabilmektedir. İbn Haldûn çok defa kli-nikten kaçınmak ve teşhisleri koymakla yetinmiştir.

İşte eserinden bir-kaç canalcı örnek: Adaletsiz ve geçimsiz (sataşkan) olmak genellikle faydalıdır. Çünkü bunlar olmaksızın yapılan mücadelenin bir anlamı yoktur. Kendi köklerinin farkında olmayan insan toplulukları için bu kaçınılmazdır, aksi halde siyasal merkeziyeçiliğe ulaşabilmek mümkün değildir. Kamu çıkarları konusunda özellikle askerlerin gözlerini açmak gerekmez, aksi halde

savaşta kalabalıkların ahlakını ayakta tutabilmek mümkün olmayacaktır. "Kuzey Afrika'lı oymaklardan biri olan Zénétlerde ozanlar sütunlar üzerinde yürür, dağları titreten şarkılar söyler ve halkın asla düşünmediği ölümü hatırlatırlardı" (s.529). "Bayrakların çokluğu, sayısı ve renkleri korkutmaktan başka bir işe yaramaz, çünkü korku daha cesur kılar. Ruh değişme ve olağanüstü tepkimeler geçirir" (s.529). "Şurası bir gerçektir ki,-herkes onu tecrübeyle bilir- heyecan unsuru (vicdani) savaş alanlarında önemli rol oynar... ahenkli sesler ve melodiler kişinin hoşnutluk ve heyecanına sebep olur. O zaman böyle bir kişinin ruhu, ölümü ve güçlükleri kolay ve rahat gösteren bir sarhoşluk olarak görülür.(s.528)

Birdenbire heyecanlanma içinde gizli kuvvetlerin varlığını bilmekte yarar olduğu, tecrübeyle belirlenen bir gerçektir. C halde istenildiği gibi ortaya konabilen bilinçsizliği tamamen ortadan kaldırmak gerekmez. Ayrıca bilinçsizlik özellikle gerekli olan bir şeydir: Sözkonusu olan bilinçsizliğe sahip grubun algısıdır. Kolektif hayatta hata kaçınılmazdır. Böylece başka halklar olsa bile, müslümanların kanunları kendi düşünsel dünyalarında ayrıcalıklı bir konumda olmak zorundadır. (s.89). Bu "sociocentrisme" kolektif gücün temeli dışında ihmal edilmez bir etkidir.

Bu, İbn Haldûn'u Al-İdrîsî'nin, Atlas okyanusunda 'denizle çevrili' (al muhit), topraklarda oturan insanların "égocentrique" modelini kabul etmeye götürür. Uygar insanların yaşadığı, ılıman bir iklimin hâkim olduğu bir dünya merkezi vardır.-Merkezden uzaklaştıkça insanlar yabancılaşır (s.118-166). İbn Haldûn'un bir çok akıl yürütmelerinde olduğu gibi bu olay da ırkçı bir yankıya sahiptir. Merkezin yegâne insanları olan müslümanlar kendileri için yararlı olan aydınlık bir tasavvura sahip olabilirler. Bu anlaşma (ijmâ) "bütün topluluğun yanılmazlığını tam olarak kanıtlayan bir şeydir" (s.949). Fakat ancak "müslüman topluluğun (umma) yanılmazlığı ve şaşmazlığıdır" (s.951).

Bu şaşmazlık basit bir akılla kavranılmaz. Müslümanları özellikle Tanrı'nın yardımından yararlandıklarını varsayar. Şu halde onların gücünün temeli müslümanların dînidir. Bu durumda dîn'in aklın ve eleştirinin ulaşamayacağı bir konuma konulması gerekir. Bu çok önemlidir. Dîni bir konuyu akılcı bir modele bağlamak faydasızdır, ahlâki soruşturma yeter (s.74). Bir başka örnek: Asrı Saadet bir sadelik ve îman çağı olarak değer verilen bir çağdır. (s.27-33). Bu çağın insanları hatalar işliyebilirdi. (s.33). Sözelimi Peygamber ailesinin (ehl-i beyt) fertlerini zina şüphesinden uzak tutmak bir 'inanç' konusudur. Kur'an böyle buyurur (XXXIII, 33). Buna itiraz eden ise dinsiz ve günahkârdır (s.46). Ayrıca yine aynı şekilde inanç gereği, Peygamberin bir yakın akraba kadını arzulamış olmasından ve onu baştan çıkarmasından, kimi tarihçilerin iddia ettikleri gibi, asla şüphe edemezler (s.30).

Kezâ, bir halife'nin, Peygamber'in doğrudan mirasçısı olarak sarhoş olabilmesi düşünülemez (s.30). Bilinçsizliğin bu formları mutlak bir gerekliliğe sahiptir. Tartışmazlığı titizlikle korunması gereken bir çok şey vardır, bu nun en iyi yöntemi de tüm bunları aklın ve eleştirinin dışında tutmaktır.

Eğer gerekli bilinç mevcutsa bilinç uzmanları yeniden güçlendirilir. Herşeyden önce Peygamber. "Tanrı, kendileriyle konuşarak onurlandırdığı bazı kişileri seçmiştir... Kendisiyle kulları arasında araçlar getirmiştir. Bu seçilmiş kişiler, başka insanları kendileri için iyi olanı göstermek ve onlara doğru yolda klavuzluk yapmak için gönderilmiştir. (s.180). Peygamberler kendilerine özgü, fakat di-

ğer insanlara yabancı olan bir "idrak" e sahiptirler. Bu tabiatüstü (surnaturel) idrak, kâh, peygamberlerin anladığı bir söz şeklinde, kâh semâvî bir mesajcı (cebrail) aracılığıyla basit bir düzeye indirgenir. Peygamber, evrenin Kant'çı yorumunun büyük düş kırıklığından sonra, şüpheli filozoflarla aynı işleve sahiptir.

O halde bu uzmana (peygamber) güvenmek gerekir. Peygamber insanların mutluluğu için bizzat onlardan daha çok kaygı duymaktadır, peygamber'in algı düzeyi olağanüstüdür (s.964). Kanun koyucu (Hz. Muhammed) halk için iyi olan şeyi, halka gizli olan şeyi, manevî problemler sözkonusu olduğu sürece daha çok bilmektedir. (s.369). Bu maddî konularda insanın uzman olduğunu söylemek mi demektir? Hayır, çünkü onların amacı sadece bu dünya değil aynı zamanda öte dünyadır." Bu sebeple, dini kural gereği halkı manevî işleri için olduğu kadar, dünyevî işleri için de iyi bir şekilde çalıştırmak gerekir" (s.369)

İkinci uzman tipi: Bilgin. İbn Haldûn bu konuda Peygamber'e atfedilen bir hadis nakleder. "Bilginler, peygamberlerin mirasçılarıdır" (s.444). Ve sonra hepsi bu kadar, başka bilinç uzmanı yok. "Gerçekte herkes onu bilebilir, hiçbir teknik, eşyanın gizli bilgisini veremez. Bunu iddia edebilecek olanlar tabiatıyla hissi algı dünyasından, ruh dünyasına geçebilecek şekilde mücehhez olanlardır." (s.229-230). Bununla beraber başka uzmanlar da vardır. Bunların başında 'melekler' gelir. "Ruh yücelere doğru melekler seviyesine ulaşır. İşte burada tabiat üstü 'algı'lar edinir" (s.191).

Bu melekler herşeyi algılayabilirler (belki ortaklık müstesna). Onlar "en yüksek seviyede olup, özlerni cismânî algılarla tamamlayacak bir şeye sahip değildiler" (s.50). Nihayet küllî (tümel) bilinç, Tanrı vardır. "Hiçbirşey O'na yabancı değildir... Yerde ve Gökte hiçbirşey O'ndan kaçamaz. Bu sebeple Tanrı bizi doğru yola hidayet eder" (s.51). Bütün bu sebepler tanınmadığından sebeplerin sebebine saygı duymak gerekir.

Sadece akıl gücüyle gerçeği yakalamak mümkün olmadığından zaman zaman bu uzmanlara, melekere, peygamberlere başvurulabilir. Onların vahy şeklinde getirilen yardımları bilinç alanına bizden her zaman uzaklaşabilecek olan metafizik verileri getirmek için çok yararlı olacaktır. "Elbetteki bu, zihin ve idrakle ilgili yetilerin payını en aza indirmek için değildir; zihin bize hatasız, doğru göstergeler sunan tam bir terazidir. Fakat bu terazi Tanrı'nın birliği, öte dünya gibi konuları tartmakta kullanılmamalıdır" (s.229-230).

Bu felsefe şüphesiz tek başına çözümlenemeyecek bir takım problemleri de beraberinde getirir. Herşeyden önce vaktiyle 'Eric Weil'in Kant'çı sistem hakkında sorduğu şu soru ortaya konabilir: İbn Haldûn, bütün insanlar bir takım alışkanlıklara sahip oldukları ve dünyayı sosyal konumlarının oluşturduğu bir çeşit şemalar arasından algıladıkları halde ve İbn Haldûn'un bizzat kendisi de bir insan olduğu halde, bilinçsizlik teorisini nasıl yaratabilir? Niçin bir "bilinçsizlik felsefesi" oluşturmaya çalışmıştır? Eğer İbn Haldûn bir ideal ortaya koyabildiyse bu, şu ya da bu şekilde O'nun çağını aşmasından ve çağına belli bir mesâfeden bakabilmesindedir. Peygamber olmayan bu adam "kendî yanlışlarını kontrol edebildiğini", "kendisini ölçülülüğe ve objektifliğe zorladığını" (s.18) nasıl iddia edebilir? Tarafsız olmak için bizzat kendî kendini kontrol etmesi (gözlemesi) nasıl onun kendi aynası olabilir? Hele şu sözü onaylamaya nasıl cesaret edebilir: "ruhumu uykudan ve kendimi beğenmişlikten kurtarmayı başardım." (s.9)

İbn Haldûn sosyal model eskizleri yapan selefleri olduğunu söylemekle başlar. (s.78-79). Fakat onları çok geç keşfetmiştir. "Zaten bütün bunları sadece ve sadece Tanrı'nın yardımına borçluyum, Mûbed'in derslerine, ya da Aristo'nun öğretilerine değil. Bana gelince bana "authentique bilgiyi" ilham eden ve beni yönlendiren Tanrı'dır. Eğer ben başarılı isem bu Tanrı'dandır. Benim eksiklik ve hatalarıma gelince, bunlar eleştirilebilir. Ne varki benim üstünlüğüm yolu açmış olmaktan ileri gelmektedir." (s.63).

Tanrı İbn Haldûn'a ilham vermişmidir yada bütün insanlara ilham verdiği kabul edilirse niçin sadece İbn Haldûn çağı için geçerli sosyal bir model kurma fikrine sahip olabilmıştır? Birinci hipotez kabul olunamaz. Bir kere İbn Haldûn, Peygamberlik mührünü taşıdığını ifade etmiyor. Bununla beraber kesinlikle belirleyici rol oynayan bir-kaç etkeni sunabilmektedir. İbn Haldûn yabancı asıllı bir Kuzey Afrikalıdır. Ailesi hâla Endülüsün canlı izlerini taşımaktadır. Üstelik İbn Haldûn, çok değişik yörelere geziler yapmıştır. İslâm dünyası ve çağının Akdeniz dünyası ile çok yönlü bir etkileşim içinde bulunuyordu. Fakat İbn Haldûn'un teorisinin arkasında ilahi bir ilhâmı gördüğünü ve bütün o faktörleri (çağının ve İslâm dünyasının içinde bulunduğu koşullar. İ.D) görmediğini not etmek ilginçtir.

İkinci problem, niçin kitabını kaleme aldığıdır? Niçin "tabiat değişmediği halde" bilincin iyileştirilmesi modelini vermeye çalışıyor? Eğer soyların bozulması "ne iyileştirilebilen nede ortadan kaldırılabilen" (s.597), "yaşlılığa benzer" (s.598), "tabii bir kaza" (s.597) ise, neden tedavi çareleri aramaktadır?

Üçüncü problem: İbn Haldûn niçin kentliler hakkında değer yargıları üretiyor? Eğer bütün insanlar algılarına göre davranırlarsa ve onların algılarında alışkanlıkları tara-

findan belirlenirse o zaman onlar ancak eylemlerinden sorumludurlar.

Nihayet dördüncü problem, İbn Haldûn dini aldanıştan (hatadan, yanlışmadan) kurtarmayı bu denli başarabiliyorsa, niçin öte dünya uzmanlarının gerekliliğini savunmaktadır?

İbn Haldûn dinin sosyal bütünleşme fonksiyonunu neden açıkça ortaya koymuyor? Buna rağmen onun çözümlenmesi kapalı bir biçimde bu fonksiyonu var saymaktadır.

Şüphesiz bu bilinçsizliğe iyi bir bilinçsizliktir denilebilir. Onu (bilinçsizliği) aklın alanına koymak, onu yıkmak ve dolayısıyla müslüman milletlerin önceden sarsılmış olan gücünden arakalan şeyi temelinden yıkmak tehlikeyle karşı karşıya kalmak demektir.

Bu durumda İbn Haldûn düşüncesinin her türlü bilinçsizlikten uzak olduğunu söyleyemeyiz. Diğer bir çok yenilikçi ve ideologlar gibi o da hiçbirşeyi göremeyen çağdaşlarının gözlerini açmak amacındaydı. Ne var ki, metavazî ve sınırlarını bilincinde kalmıştır. Bu da onun en çok dikkate değer yönüdür.

Bu sebeple İbn Haldûn, çağdaş Kuzey Afrika'lı düşünürler tarafından üzerinde durulmaya layık görülmiştir. Eğer bu düşünürler, yakın geçmişle kanıtlanmış olan çifte kültürün yeniden yorumlanabileceğini ve yorumlamak zorunda olduğunu kanıtlamak isterlerse; onların öncelikle millî hareketin ve sömürgecilerin Kuzey Afrika'nın sosyal gerçeğinden nasıl habersiz olduklarını göstermeleri gerekir. Bu görev her yerde ivedi olarak kendini hissettirmektedir. Çünkü bu görev kültürel bağımsızlığın şartlarından biridir. Fakat, bilinçsizlik probleminin güncel olarak kaldığı yer sadece Kuzey Afrika değildir.